

Nationalismi ei ole selitys vaan kysymys

Veera Laine

Kahdeksan vuotta sitten, helmikuun lopulla 2014, venäläiset tunnustuksettomat joukot valtasivat Krimin. Joitakin päiviä myöhemmin alueella järjestettiin Venäjän valvonnassa niin kutsuttu kansanäänestys, jonka tuloksella perusteltiin niemimaan siirtämistä Ukrainalta Venäjälle. Krimin liittämisen päivänä Venäjän presidentti Vladimir Putin julisti, että menneisyyden virhe oli nyt korjattu. Hän sanoi venäläisten aina tunteneen ”sydämissään ja sieluissaan”, että Krim on ”alkujaan venäläistä maata” (Kremlin.ru 2014a).

Erityisesti Krimin valtauksen jälkeen tutkijat, toimittajat ja monet muut kansainvälistä politiikkaa seuraavat ovat selittäneet Venäjän politiikan muutoksia nationalismin nousulla. Nationalismin on kuvattu inspiroineen hyökkäävää ulkopoliittikkaa sekä poliittisen johdon kansansuosiota, joka tuosta politiikasta seurasi. Mieliopidekyselyissä selvä enemmistö venäläisistä tuki Krimin valtausta.

Väitöstutkimukseni keskittyy Venäjän politiikan muutoksiin ennen tätä käännekohtaa ja sen jälkeen. Tutkimuksessani en kuitenkaan pidä nationalismia syynä tai selityksenä, vaan osana tutkimusongelmaa. Nationalismin käsite ei mielestäni tarjoa valmiita vastauksia, vaan esittää uusia, tärkeitä kysymyksiä. Mihin oikeastaan viittaamme nationalismilla ja mitä sisältöjä tähän käsitteeseen liitetään juuri nyt? Nationalismin mieltäminen tutkimuksen kysymyksenä vastauksen sijaan on mielekästä, sillä käsitteeseen ja sen soveltamisen alaan liittyy monia ristiriitaisuuksia, jotka jäävät usein keskusteluissa piiloon. Kuten monet ”ismit”, myös nationalismi on käsitteenä puhujilleen itsestäänselvyys, jota ei koeta tarpeelliseksi määritellä. Sitä käytetään kuitenkin kuvaamaan varsin erilaisia ja jopa vastakkaisia ilmiöitä.

Nationalismilla viitataan arkisissa tilanteissa eri asioihin kuin tutkimuksen kentällä. Meille kaikille tutussa kielenkäytössä nationalismi on jotain kielteistä: haitallista ja vihamielistä kansallismielisyyttä. Poliitikassa nationalismin käsitteellä yleensä leimataan tai arvostellaan muita.¹ Tutkijoiden käytössä nationalismilla on laajempi merkitys, jolloin sillä tarkoitetaan ”kansakuntaisuutta”, ajatusta maailmasta erillisten kansojen ja kansallisvaltioiden muodostamana kokonaisuutena. Tämä maailmankuva itsessään on modernin ajan vahvimpia ja laajimmalle levinneitä ajatuksia.

Näiden tulkintojen eroavaisuus saa aikaan jännitteen: tutkija käyttää nationalismin käsitettä eri tavalla kuin ne toimijat, joiden kielenkäyttöä ja ajattelua hän tutkii. Samalla tutkija on osa sitä maailmaa, jossa hänen tutkimansa ilmiöt tapahtuvat. Siksi nationalismin arkikielinen käyttö vaikuttaa myös tutkijoiden ajatteluun. Myös nationalismin tutkijat saattavat – usein huomaamattaan – pitää nationalismia kielteisenä ja taantumuksellisenä ilmiönä, josta he itse ovat vapaita, mutta jonka ajamina heidän tutkimansa ihmiset toimivat.

Lisäksi nationalismin käsitettä käytetään analyysin välineenä eri tavoin eri tieteenaloilla. Kamppailua nationalismin käsitteen merkityksistä käydään yhteiskunnassa, mediassa sekä akateemisen maailman sisällä. Joillekin nationalismi tarkoittaa ensisijaisesti ajatusta maailmasta kansallisvaltioiden kokonaisuutena. Toisille se on politiikan väline, jolla vahvistetaan vallanpitäjien tai valtaan pyrkivien toiminnan oikeutusta. Kolmannet mieltävät nationalismin rasismien tai sovinismin rinnakkaiskäsitteeksi. Toisinaan tutkijat käyttävät samaa käsitettä, mutta puhuvat eri ilmiöistä. Siksi nationalismin käsitteen käyttöä ja siihen liittyviä käsityksiä on tärkeää tutkia sekä tutkijoiden keskuudessa että muissa tilanteissa.

Väitöstutkimukseni nojautuu usean tieteenalan perinteeseen. Käsittelem nationalismia poliittisena väitteenä, en historiallisena tosiasiana. Tässä tukeudun kriittiseen nationalismintutkimukseen, joka tulkitsee kansan olevan sosiaalisesti tuotettu sen sijaan, että sitä pidettäisiin ”luonnollisesti” maailmassa olevana ilmiönä (Brubaker 2004, 115–116). Kansojen ”tuottaminen” tapahtuu kielessä ja monissa arkisissa käytännöissä jatkuvasti ja huomaamatta. Poliitikot viittaavat kansaan puhumalla ”meistä”, eikä se herätä ihmettelyä. Väitöstutkimuksessani keskityn niihin kielen keinoihin, joilla ajatusta kansasta tuotetaan ja ylläpidetään Venäjän politiikassa 2000-luvulla.

Nationalismin tutkimuksen lisäksi olen hyödyntänyt työssäni käsitehistoriallista lähestymistapaa. 1960-luvun kuluessa historiantutkijat alkoivat kiinnittää enemmän huomiota kielen merkitykseen politiikan muutoksessa. Kieli alettiin nähdä politiikan erottamattomana osana. Oikeastaan kielen ymmärrettiin olevan politiikkaa: kielellisin keinoin luodaan toivotun ja vältettävän toiminnan malleja, herätetään tunteita, osoitetaan ryhmään kuulumisen ja siitä ulos sulkemisen rajoja. Tämä ”kielellinen käänne” johti käsitehistorian alan muotoutumiseen. Käsitehistorian tutkijat ovat kiinnostuneita käsitteiden käyttöyhteyksistä, merkityksistä ja niihin kätkeytyvistä arvolutauksista. He ajattelevat käsitteiden tutkimisen johdattavan sen äärelle, miten niitä käyttävät ihmiset oikeastaan ajattelevat. Kuten Markku Hyrkkänen (2002, 112) on kuvannut, käsitehistoria tutkii käsityksiä ja käsittämistä. Tieteenalalla ajatellaan, että käsitteiden muutos on sekä väistämätöntä että kiinnostavaa. Ajassa liikkuvien käsitteiden tutkiminen auttaa ymmärtämään yhteiskunnallista ja poliittista muutosta.

Nationalismin tarkasteleminen käsitehistorian avulla on hedelmällistä juuri siksi, että käsitteeseen piiloutuvat merkitykset ovat toisaalta huomaamattomia ja toisaalta niistä käydään kiivasta kamppailua. Lisäksi nationalismia tunnustetaan helpommin ”muualla” kuin ”meillä”. Kuten Michael Billig (1995, 55) on huomauttanut, nationalismi ”meillä” mielletään usein patriotismiksi, isänmaallisuudeksi. Nationalismin kielelle on myös tyypillistä, että sen käyttäjät eivät itse tunnista sitä. Ne, jotka äänekkäästi puolustavat kansansa erityisyyttä tai vahvistavat kansallisvaltioihin perustuvaa maailmankuvaa, eivät välttämättä miellä ajatuksiaan nationalismiksi. Käsitteen – tai käsitysten – ja itse sanan väliin jää kuilu, jonka ylittämiseen käsitehistoria tarjoaa keinoja.

Analysoin väitöstutkimuksessani tekstiaineistoa, joka ulottuu 2000-luvun alusta 2020-luvun alkuun asti. Tekstit ovat historiantutkimuksen näkökulmasta varsin tuoreita, mutta työ asettuu silti osaksi historiantutkimuksen perinnettä. Historian tieteenala tarjoaa työkaluja

ajallisuuden ymmärtämiseen myös nykyajassa. Poliitiikan kieli muuttuu jatkuvasti. Lainaamme menneisyyden kielestä, ja rakennamme sen päälle. Käsitteet kantavat mukanaan niihin aiemmin takertuneita merkityksiä, joihin puhujat muodostavat suhdetta. Nationalismi aatteena kiinnittyy hyvin tiiviisti historiaan. Mielikuvat ja tarinat yhteisestä menneisyydestä ovat keskeisiä kansan erityisyyttä perusteltaessa. Nationalismi voi myös muovata käsityksiä historiasta itsessään: menneisyys voidaan esittää vääjäämättömänä jatkumona, jossa kansalla on täytettävänä jokin tietty tehtävä.

Paitsi nationalismintutkimukseen, käsitehistoriaan ja historiantutkimukseen yleensä, väitöstutkimukseni osallistuu myös aluetutkimuksen keskusteluihin. Venäläinen nationalismi on ollut suosittu tutkimusaihe Venäjän ja itäisen Euroopan tutkijoiden parissa jo kauan. Kylmän sodan vuosista lähtien tutkijat lännessä ovat olleet kiinnostuneita kansallisesta identiteetistä Neuvostoliitossa ja Venäjällä, muun muassa selittääkseen Venäjän ”erilaisuutta” länteen nähden, kuten tutkija Marlène Laruelle (2019, 1) on esittänyt.

Väitöstutkimukseni osajulkaisut lähestyvät nationalismia eri näkökulmista ja perustuvat kukin hieman erilaiseen aineistoon. Kaikissa näissä julkaisuissa nationalismiin viitataan argumenttina, millä on tarkoitus korostaa sitä, että kansa nähdään väitteenä eikä tosiasiana. Tuo väite valjastetaan usein poliittisten tavoitteiden ajamiseksi. John Breuillyn (1994, 2–3) kiteytyksen mukaan nationalistinen argumentti nojautuu kolmeen olettamukseen: 1) että on olemassa muihin kansoihin nähden erityinen kansa; 2) että tuon kansan pitäisi olla poliittisesti mahdollisimman itsenäinen; ja 3) että tuon kansan etu on tärkeämpi kuin muiden. Poliitikassa kamppailu nationalismista käydään siis määrittelemällä, uudelleenmäärittelemällä ja puolustamalla omaa nationalistista argumenttia.

Väitöskirjani ensimmäinen osajulkaisu keskittyy Venäjän vallanpitäjien ja oppositiohenkisten, radikaalien nationalistien väliseen suhteeseen (Laine 2017). Kumpikin käyttää nationalistista argumenttia tavoitteidensa saavuttamiseen, mutta määrittelee venäläisyyden erityispiirteet eri tavoin. Vuoden 2014 jälkeen vallanpitäjien ote haastajista tiukentui: Venäjän hallinto pyrki vahvistamaan monopoliasemaansa nationalismin tulkitsijana ja ajoi kilpailijoita ahtaalle. Samaan aikaan syntyi uusia, hallinnolle myönteisiä kansallismielisiä ryhmiä. Tämä kamppailu ja sen viimeaikaiset muutokset kertovat, että nationalistinen argumentti on tärkeä osa nykyaikaisen politiikkaa.

Toisessa osajulkaisussa syvennyn tarkemmin poliittisen ja käsitteellisen kamppailun teemaan analysoimalla nationalismin käsitettä niissä tilanteissa, joissa puhujat käyttävät sitä itsensä määrittelemiseen (Laine 2021a). Miten käsite selitetään, kun sillä halutaan kuvata omaa ajattelua myönteisessä valossa, ja ketkä sitä käyttävät? Tutkimuskysymyksen kimmokkeena ovat presidentti Vladimir Putinin lausunnot itsestään ”maan suurimpana nationalistina” (esim. Kremlin.ru 2014a). Julkaisussa todetaan, että presidentin tarkoituksena oli muun muassa riisua häntä vastustaneet nationalistit aseista lainaamalla heidän käsitettään ja antamalla sille uusia merkityksiä, mutta tämä semanttinen ”laajennus” ei ole – ainakaan vielä – näyttänyt yleistyneen.

Väitöstutkimukseni kolmas ja neljäs osajulkaisu pureutuvat valtion harjoittamaan nationalismiin. Kolmannessa julkaisussa keskitytään ”toisiin”, joita venäläisyydelle osoitetaan presidentin retoriikassa (Laine 2021b). Toiseuttaminen on tyypillinen osa nationalismin kieltä: kun halutaan kertoa, keitä me olemme, tehdään se usein osoittamalla, keitä emme ainakaan ole. Presidentin retoriikassa toiset esitetään Venäjän kumppaneina tai kilpailijoina maailmanpolitiikan loputtomassa kilpailussa. 2000-luvun alussa Venäjää peilattiin erityisesti taloudellisesti vahvempaan länteen. Siinä missä vuosituhannen alussa Venäjä jakoi eurooppalaiset

arvot, vuosikymmenen loppua kohti arvojen erilaisuus, jopa yhteensovittamattomuus, tuli tärkeimmäksi erottavaksi tekijäksi Venäjän ja lännen välille. Valtiojohdon puheissa Venäjän ja toisten suhde muuttuu asteittain taloudellisen kilpailun kontekstista ”moraalisen” ja soti-laallisen kilpailun maailmaan. Tässä uudenlaisessa kilpailussa Venäjä on toisiaan vahvempi.

Neljäs osajulkaisu erittelee valtiojohdon puheista kolme toisistaan erottuvaa mutta yhteenkietoutunutta kertomusta venäläisyydestä (Laine 2020). Venäjän kansa kuvataan ensinnäkin ”voittajakansana”, jota yhdistää sankarillinen menneisyys. Nykyisen sukupolven velvollisuus on muistaa ja kunnioittaa aiempien sukupolvien suurtekoja. Nykyisessä sukupolvessa itsessään elää voittajakansan perinne. Yhteiseen menneisyyteen kytkeytyy toinen venäläisyyden erityispiirre: se on muotoutunut historiallisesti monikansalliseksi. Presidentti Putinin puheissa etnisten ryhmien rauhanomainen yhteiselo on osa venäläisten ”geneettistä koodia”. Etnisillä venäläisillä on kuitenkin muita tärkeämpi asema, sillä he toimivat yhteiskunnassa ”koossapitävänä” voimana. Kolmas kertomus venäläisyydestä muistuttaa kansan yhteisestä, perinteisestä arvopohjasta. Valtiojohto alkoi korostaa konservatiivista arvokokonaisuutta 2000-luvun puolivälissä niin kutsuttujen väri vallankumousten jälkeen. Toden teolla tämä puhetapa voimistui vuoden 2012 myötä, kun Putin aloitti kolmannen presidenttikautensa häntä vastustaneiden suurmielensoitusten saattamana.

Nyt, kymmenen vuotta myöhemmin, kertomusta venäläisistä perinteisistä arvoja vaalivana kansana on ehditty vahvistaa monin keinoin. Perinteisten ”henkis-eettisten” arvojen säilyttäminen ja puolustaminen on kirjattu maan kansallisen turvallisuuden strategiaan (Kremlin.ru 2021, ks. esim. II/8; 22), mikä osaltaan kertoo arvojen määrittävän Venäjän ja venäläisyyden paikkaa maailmassa. Läntiset arvot muotoutuivat 2010-luvun valtiojohdon retoriikassa Venäjän arvoihin nähden vastakkaisiksi. Niiden ohjaama toiminta nähdään jopa uhkana Venäjän jatkuvuudelle ja yhtenäisyydelle. Kun valtiojohto painottaa perinteisiä arvoja venäläisyyden ytimenä, se samalla piirtää kansan rajat uudelleen. Perinteisten venäläisten arvojen kannattajia kuvataan asuvan myös Venäjän nykyisten rajojen ulkopuolella. Mutta he, jotka eivät hyväksy tätä konservatiivista arvopohjaa, eivät ole ”oikeanlaisia” venäläisiä, vaikka olisivatkin Venäjän kansalaisia. Muun muassa liberaalit demokratiavaatimuksineen sekä ”ei-perinteisten” uskontojen tai seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen edustajat leimataan Venäjälle vieraiden ajatusten levittäjiksi.

Nationalismin kieli pyrkii muuttumaan itsestäänselvyydeksi. Erityisesti 2010-luvun ku- luessa Venäjän poliittinen johto on tavoitellut monopoliasemaa, jossa sen tarjoama tulkinta venäläisyydestä olisi laajalti hyväksytty ja lopulta kiistaton. Väitöstutkimuksessani haluan muistuttaa, että kansojen erityispiirteet eivät ole tosiasioita. Tutkijoiden olisi tarkennettava katse siihen, miten kansoja ja niiden erityisyyttä tuotetaan ja ylläpidetään. Nationalismin kielen kriittinen tarkastelu ja käsitteiden muutoksen tutkiminen auttavat tässä tehtävässä. Poliittisten toimijoiden retoriikka kertoo pyrkimyksestä luoda kiistattomia käsitteitä ja käsi- tyksiä, ei sellaisten olemassaolosta.

Tarkemmin sanottuna ei pidä olettaa, että venäläiset ovat omaksuneet valtion muotoile- man version nationalismin sisällöistä – ainakaan siinä määrin kuin valtiojohto asian esittää. Tällä on suuri merkitys tulevaisuuden kannalta. Venäjän nykyhallinnon poliittinen oikeutus on murentunut. Maan johto kohtaa päivä päivältä vaikeampia haasteita, ainakin niin kauan kuin talouden kasvunäkymät pysyvät vaatimattomina eikä kansalaisten elintasoa kohenneta. Viimeisen vuoden aikana on käynyt selväksi, että Venäjän hallinto on valmis painostamaan kansalaisia pysyäkseen vallassa. Vuosi sitten Aleksei Navalnyin vankilatuomiota vastustaneet mielenosoitukset tukahdutettiin ennennäkemättömän kovin ottein. Sen jälkeen jopa yksittäisiä

ihmisiä on leimattu ”ulkomaisiksi agenteiksi” mielivaltaisin perustein. Näin hallinto sekä ylläpitää mielikuvaa ulkopuolisesta uhasta että pelottelee toisinajattelijoita.

Suurin osa venäläisistä kertoo yhä tukevansa Krimin valtausta (Levada-keskus 2021a). Se ajoi Venäjän ja lännen vaikeaan konfliktiin ja syvensi Venäjän eristämistä ja eristäytymistä maailmanpolitiikassa. On tärkeä muistaa, ettei nykyisen valtiojohdon vallan oikeutus ole ainoastaan sidottu niihin kertomuksiin, joilla kansaa ylläpidetään, vaan myös siihen, mitä vallanpitäjät voivat konkreettisesti ihmisille tarjota. Hyökkäävä politiikka ulkomailla ja kansalaisten väkivaltainen vaijentyminen kotimaassa nakertavat valtiojohdon nationalistisen argumentin uskottavuutta. Ennen Venäjällä kysyttiin, miksi elämme niin köyhästi, jos kerran maamme on niin rikas. Nyt kysymys voisi kuulua, miksi johtajamme varastavat, jos kerran kansaamme ohjaavat ”henkiset arvot” materiaalisten sijaan. Tai miksi he haluavat lähettää lapsensa Yhdysvaltoihin opiskelemaan, jos länsi on niin rappeutunut?

Valtioiden johtajat puhuvat mielellään kansan nimissä, mutta todellisuus on aina paljon moniulotteisempi. Syksyllä 2021 venäläisiltä kysyttiin, millaisena he haluaisivat nähdä Venäjän. Selvä enemmistö, 66 prosenttia, kertoi toivovansa, että Venäjä olisi ensisijaisesti korkean elintason maa vaikka tämä tarkoittaisi, ettei se silloin lukeutuisi maailman voimakkaimpien valtioiden joukkoon. Kolmannes kyselyyn vastanneista halusi Venäjän olevan suurvalta, jota muut maat kunnioittaisivat ja pelkäisivät (Levada-keskus 2021b).² Tämänkaltaiset signaalit muistuttavat, että valtiojohdon tulkinta nationalismiin sisällöistä on jatkuvan kamppailun kohteena. Poliittisen johdon kertomukset Venäjän moraalista ja sotilaallisesta ylemmyydestä eivät välttämättä kuvasta sitä, mitä ihmiset toivoisivat venäläisyyden olevan. Tulevaisuudessa on entistä tärkeämpää suhtautua varauksella kuvauksiin yhtenäisistä ja yksimielisistä kansoista. On kuitenkin vähintään yhtä tärkeää tutkia niitä muotoja, joita kamppailu nationalismista saa Venäjällä ja muualla maailmassa.

VTM Veera Laineen poliittisen historian oppiaineeseen kuuluva väitöskirja *Nationalism as an Argument in Contemporary Russia – Four Perspectives on Language in Action* tarkastettiin 1.10.2021 Helsingin yliopiston valtiotieteellisessä tiedekunnassa. Vastaväittäjänä toimi professori Luke March (Edinburghin yliopisto) ja kustoksena professori Juhana Aunesluoma. Väitöskirja on ladattavissa Suomen Tiedeseuran sivuilta osoitteesta <https://edition.fi/societasscientiarum/catalog/view/130/74/254-1>.

Viitteet

- 1 Venäjäksi käsitteellä natsionalizm oli jo 1800-luvun kirjallisuudessa selvä kielteinen kaiku, joka entisestään vahvistui Neuvostoliiton aikana.
- 2 Korkean elintason Venäjää toivovien määrä oli korkeimmillaan koko kyselyn mittaushistoriassa eli joulukuun 2003 jälkeen. Myös niiden, jotka toivoivat suurvaltaa, osuus oli pienin tänä aikana.

Lähteet

- Billig, Michael (1995), *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
- Breuilly, John (1994), *Nationalism and the State*. The University of Chicago Press.
- Brubaker, Rogers (2004), In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism. – *Citizenship Studies*, 8:2, 115–127. <https://doi.org/10.1080/1362102042000214705>.
- Hyrkkänen, Markku (2002), *Aatehistorian mieli*. Tampere: Vastapaino.
- Kremlin.ru (2014a), Obraštšenie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii. 18.3.2014. <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.
- Kremlin.ru (2014b), Zasedanie Meždunarodnogo diskussionnogo kluba “Valdai”. 24.10.2014. <http://kremlin.ru/events/presidenžt/news/46860>.
- Kremlin.ru (2021), Ukaz prezidenta Rossiiskoi Federatsii ot 2.7.2021 g. No 400 O Strategii natsionalnoi bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii. 2.7.2021. <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>.
- Laine, Veera (2017), Contemporary Russian nationalisms: the state, nationalist movements, and the shared space in between. – *Nationalities Papers*, 45:2, 222–37. <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/abs/contemporary-russian-nationalisms-the-state-nationalist-movements-and-the-shared-space-in-between/B1CD1E501EEC8F624A86D72F964C0E52>.
- Laine, Veera (2020), New Generation of Victors. Narrating the Nation in the Russian Presidential Discourse 2012–2019. – *Demokratizatsiya*, 28:4, 517–40. <https://www.muse.jhu.edu/article/771532>.
- Laine, Veera (2021a), “Biggest Nationalist in the Country”: Self-Descriptive Uses of “Nationalist” in Contemporary Russia. – *Contributions to the History of Concepts*, 16:2 (Winter), 108–130. <https://doi.org/10.3167/choc.2021.160206>.
- Laine, Veera (2021b), Evolution of Russia’s ‘Others’ in Presidential Discourse in 2000–2020. – *Nexus of patriotism and militarism in Russia: A quest for internal cohesion*. Ed. Pynnöniemi, Katri. Helsinki: University Press, 49–79. <https://doi.org/10.33134/HUP-9-3>.
- Laruelle, Marlène (2019), *Russian Nationalism. Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*. London and New York: Routledge.
- Levada-keskus (2021a), Krym. 26.4.2021. <https://www.levada.ru/2021/04/26/krym/>.
- Levada-keskus (2021b), Kakoi dolžna byt’ Rossija v predstavlenii rossijan?. 10.9.2021. <https://www.levada.ru/2021/09/10/kakoj-dolzhna-byt-rossiya-v-predstavlenii-rossijan/>.